

TEŞKİLÂT-I MAHSÛSA VE CERMEN ESİR KAMPLARINDAKİ TATARLAR

Dr. Vahdet KELEŞYILMAZ

I. Dünya Savaşı esnasında gerek Kırım gerek Kazan ve gerekse Sibirya Tatarları arasından Rus ordusuna alınmış askerler vardı. Ruslar tarafından özellikle Alman ve Avusturya-Macaristan ordularına karşı savaşılacak cephelere sevk edilen Tatar askerlerden on binlercesi esir düşmüştür. Almanya'nın *Wünsdorf* ve Avusturya'nın *Eger* kamplarında esaret hayatı yaşayan bu askerlerle ilgili mühim faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetlerin en önemlisi ise Tatarların Türkiye'ye getirilmesi yolundaki çalışmalar^{*}. Tatarların -kendi rızalarıyla- Osmanlı ordusunda gönüllü olarak istihdamı ya da göçmen olarak Türk topraklarına yerleştirilmelerini hedef alan ve uluslararası ilişkiler açısından büyük önem taşıyan Türk yaklaşımı soydaşlarında makes bulmuşsa da istenilen her şey arzu edildiği gibi gerçekleştirilememiştir.

Burada esas olarak yukarıda belirtilen konu aydınlatılmaya çalışılacak olmakla birlikte esir kamplarındaki diğer unsurlara ve önemli gelişmelere de ilgili bağlamdaki faaliyetler ekseninde değinilecektir.

Tatar esirlere yönelik çalışmaların başlangıcını 1915 yılı bahar aylarına kadar götürmek mümkündür. Bu yolda Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu grup tarafından yapılan faaliyetlere ışık tutan bir rapor, Hâlim Sâbit¹ Bey tarafından Enver Paşa'ya sunulmuştur. Hâlim Sâbit

* Osmanlı Devleti'nin çöküş süreci sonrasında Türkiye'de kurulacak olan "seküler ulus-devlet" in gerek düşünsel zemininin oluşturulmasında ve gerekse inşa sürecinde -diğer iç ve dış dinamiklerin yanı sıra- Türk Dünyası aydınlarının (II. Meşrutiyet devrinde *Türk Yurdu*'nun çıkarılmasından Atatürk döneminde *Türk Tarih Kurumu* başkanlığına uzayan hayat çizgisiyle temayüz eden Yusuf Akçura örneğiyle de anlaşılacağı üzere) önemli bir rolü vardır. Bundan dolayı, bu satırların yazarı -işlenen konuyla ve/veya dönemle ilgili bilinmeyen ayrıntıların gün ışığına çıkarılmasıyla yapılacak makro tarih çalışmalarına da mühim bir katkı sağlanabileceği ve böylece varılabilecek sonuçların daha sağlıklı olabileceği beklentisiyle- Türkiye'nin yakın tarihi ve uluslararası ilişkiler açısından bir hayli önem taşıyan ilgili bağlamdaki "mikro-ampirik" tarih çalışmalarına devam edecektir.

1. Vahdet Keleşyılmaz, "Birinci Dünya Savaşı'nda Esir Askerler Üzerinde Panislamizm Propagandası Teşebbüsü", *Kebikeç*, S. 10 (2000), s. 31-37.

rargâhı olan Eger beldesine gelip ifa-yı vazifeye başladık"⁹ sözleriyle bu ülkedeki esirlere yönelik faaliyetlerin de ihmal edilmediğini ortaya koymaktadır.

Kazanlı Osman Kadı'nın 14 Ekim 1915 tarihli yazışmasında "*De-faatle Berlin'den mektub gönderdik. Ulaşıyor mu? Cevaba nâil olamadık.*"¹⁰ ifadesi, Almanya ve Avusturya'da gerçekleştirilen faaliyetlerle ilgili iletişimin sağlanmasında kimi güçlükler yaşanmış olabileceğini ortaya koymaktadır.

Kazanlı Osman ve Alimcan İdris'in şahsında değindiğimiz kişiler üstlendikleri görevi ifaya çalışırken bu sırada Abdürreşid İbrahim -belki de istediği ödeneğin ulaştırılmasında sorun çıktığından dolayı- İstanbul'a dönmüş olmalıdır. Çünkü 1 Teşrin-i Sani 1915 tarihinde Sefir Hakkı tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen şifre, bu sırada Abdürreşid İbrahim'in hem İstanbul'da olduğunu ve hem de kendisinden vaz geçilmesi kolay bir kişi olmadığını ortaya koymaktadır:

*"Üsera-yı İslâmiyenin Dersaadet'e sevki takarrüb ettiğinden şimdiye kadar icra ettiği makul propogandaya devam etmek üzere Şeyh Abdürreşid Efendi'nin serien buraya izamı."*¹¹

Maddî konularda sıkıntıya düşen yalnızca Abdürreşid İbrahim değildir. İki üç aydan beri Müslüman esirler arasında faaliyet göstermekte olan diğer kişilerin de benzer sıkıntılar çektiği anlaşılmaktadır:

"Efendim hazretleri

*Ellerinizden öperiz. Acizleri iki üç mahtan beri üsera-yı İslâmiye meyanında... talim ve sair propaganda ile meşgul olmakta isek de Dersaadet'te bulunan ahal ve ailemize bu taraftan para göndere-miyoruz. Zira burası bizim hesab ettiğimiz gibi değildir. Üç yüz mark ile ancak kendimizi idare etmekte olduğumuzdan aileler için lütuf buyrulursa acizleri de din ve millet uğrunda say ve gayretimizi bir kat daha artıracığımızı..."*¹²

Daha önce yazışmalarına cevap alamadığını dile getirmiş olan Osman Kadı 16 Kasım (Kasım) 1915 tarihli bir yazısında,

9. K: 1846, D: 83, F: 1/21, 1/23-25 (Alimcan İdris'in belirttiği adres ise şöyledir: Kriegs Gefangenen Lagers Eger Böhmen).
10. K: 1846, D: 83, F: 1/20.
11. K: 1846, D: 83, F: 1/27 (Kırmızı kalemle "manzur buyruldu. Ali Bey Başhama'ya" derkenarı vardır. Ancak bu derkenarın yanında herhangi bir tarih görülemediğinden ve 1 Teşrin-i Sani ile 1331 değil de 1915 tarihine yer verilmesinden tarihin efrenci olup olmadığı kesin olarak anlaşılamamıştır. Tarih efrenci ise 1 Kasım 1915'e değilse 14 Kasım 1915'e karşılık gelmektedir).
12. K: 1846, D: 83, F: 1/28 (1915 yılı Kasım ayında "Harbiye Nezareti'nde Başhamba Ali Beyefendi Hazretlerine" gönderilmiş olan bu mektubun altında -muhtemelen adı geçen ailelerin barınmakta olduğu- üç adres vardır. Bu adreslerden biri Şehremeni civarında İbrahim Çavuş mahallesinde Kaşıkçı Mektebi sokağında 5 numaralı hanedir. Bir diğer adres ise Şehremeni'de Caferaga mahallesinde Saray sokağında 110 numaralı hanedir).

*"Vazife-i mahsusamıza devam etmekteyiz efendim. Berlin'e geleli üç kuta mektub gönderdim. Cevab alamadım. Çok misafir göndereceğiz. Fakat tamamen yol açılmadığından tehir olunuyor."*¹³

sözleriyle hem hâlâ cevap beklediğini ve hem de Tatarların gönderilmesinde müşkilat olduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Berlin Ataşemiliteri de 10.12.1915 tarihli yazışmasında yapılan faaliyetlere ve gözlemlerine dair önemli bilgiler vermiştir:

"Bugün Cuma günü Müşir Fuad Paşa hazretleri ve maiyetindeki-lerle İslâm üserası ordugâhını ziyaret eyledim. Bu ordugâh iki kısımdır: Birisi Tatar ve Gürcülere mahsustur. İki bin Gürcü mütebakiyesi Tatar olmak üzere 12.000

İkinci kısımda: Hindli, Faslı, Tunuslu, Cezayirli olmak üzere 4.500 kişidir. Her iki kısma bir miralay kumanda ediyor.

Umum üsera bölük bölük barakalara taksim olunmuştur. Tatar ve Gürcü üsera Rusya'dan esir edilmiş olup kıyafetleri muntazamdır. Fransız ve İngilizlerden alınan Arab ve Hindli esirlerin kıyafetleri gayr-ı muntazamdır ve bir çoğu millî kıyafetleriyle bulunuyorlar.

İbtida Tatar ve Gürcülerin bulunduğu yere gidildi. Hazret-i hilafet-penahiden komisyon-ı mahsus mektubu tebliğ ve selam-ı padişahî ile tebşir eylendi. Önerilerden geçtiğimiz müddetçe kendilerine mahsus bir şive ve nida ile "padişahım çok yaşa" deniliyordu. Tatarların camiinde Cuma namazını eda ettik. Namazı müteakib imam efendi tarafından vaz u nasihat verildi. Taraf-ı aciziden dahi Çanakkale muharebesi tasvir edildi. Müşir Fuad Paşa tarafından dahi mücahedenin kudsiyeti izah edilerek işbu üseradan memalik-i şahaneye gitmek isteyenlerin gidebileceği ve bunlardan arzu edenlerin muharebe-i cihadiyeye iştirak edebileceği ve kalmak isteyenlere arazi ve saire verilerek iskan ettirileceği beyan buyruldu. Bu beyanat ve izahat esnasında umum müteessir oluyordu. Ağlayanlara çok tesadüf olundu... çalıştıkları işlikler gezildi.

Bunu müteakib ikinci kısmın bulunduğu mahalle hareket olundu. Hindlilere bir Alman vasıtasıyla İngilizce, Arablara Müşir Fuad*

13. K: 1846, D: 83, F: 1/34.

* 1. Dünya Savaşı esnasında Türkler dil bilir-güvenilir eleman sağlamakta büyük bir sıkıntı çektiklerinden [bakınız: Vahdet Keleşyılmaz, "I. Dünya Savaşı'nda Ulusal Güvenlik ve Dil Bilir Eleman İhtiyacı", *Askerî Tarih Bülteni*, Yıl 25, S. 48 (Şubat 2000), s. 143-148.] bir kısım esirlere bir Alman aracılığıyla İngilizce hitap edilmiş olmasına şaşırılmamak gerekir. Ayrıca aynı paragrafta geçen "Turku" sözünden nasıl bir şey kastedildiği tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak incelediğimiz belge bütününde Türklerin faaliyetleri karşısında Arapların katılımı, Tatarlara kıyasla pek az olduğundan burada bahsedilen sekiz yüz kişilik grubun -belki de Turku kelimesiyle ifade edilmeye çalışılan- her hangi bir farklı özelliği olabileceği sanısı akla gelmektedir. Ayrıca bu anılan grubun Türkiye'ye gönderdiklerine ilişkin her hangi bir kayda da henüz tesadüf etmedim.

Paşa tarafından Arapça izahat verildi. Bu Arablardan "Turku" denilen sekiz yüz kadar bir kuvvet mücahedeye hazırdır...

*Tatarlar kısmında Ramazanof isminde mülazım nazar-ı dikkatimi celbetti. Bu zabıt muharebeye gitmeyi arzu ediyor. Gürcü dört zabıt daha müheyyadır. Bu ziyaret üzerine memalik-i Osmaniyeye gitmeye çok taleb çıkacağı memuldur. Vakit buldukça tekrar ziyaret edeceğim. Orduğâh Berlin'den otomobil ile yarım saat mesafededir."*¹⁴

5 Kanun-ı Evvel 1331 (18 Aralık 1915) tarihinde Alimcan İdris, "Avusturya'nın Eger beldesinde kain karargâhta mütemekkin üsera-yı müslime hakkındaki meşhudat, icraat ve mülahazatına dair" bir layiha sunmuştur. Buna göre, 2 Eylül'de İstanbul'dan hareket ederek 16 Eylül'de karargâha ulaşmışlardır. Ancak kendilerinin ulaşmasından evvel, yalnızca yirmi üç Kafkasyalı ve on bin Tatar Müslüman esir toplanmış olmasına rağmen -bir kısmının çalıştırılmak üzere fabrikalara sevk edilmelerinden dolayı- görev yerine vardıkları zaman 3.500 kişi kaldığını görmüşlerdir. Ayrıca Alimcan İdris "ifa-yı vazife esnasında hayli müşkilata tesadüf ettim" diyerek birlikte görev yaptığı kişinin Çerkes olup Tarcaya hiç vâkıf olmadığından yakınmış, "onun işi namaz kaldırmaktan ibaret idi" cümlesiyle yükünün ağırlığını belirtmiş ve şu taleplerde bulunmuştur:

"1- Tatar olan veya Tarcayı iyi bilen daha iki zatın karargâha izamı. Bunlardan birinin Almancaya vakıf olması pek faydalı olacaktır gibi her ikisinin de münevverü'l efkâr fakat ahlaklı ve dindar zevat arasından inihabi. Çünkü fazla taassub üsera meyanında merkez-i hilafete karşı pek ziyade sui tesir icra ediyor.

*2- Üsera-yı müslimenin birlikte toplattırılması veya gidecek efendilerin o yerlerde hepsini ziyaret edebilmeleri için mezuniyet istihsalı."*¹⁵

"Paşa Efendi Huzur-ı Alilerine" yazmış olduğu 7 Kanun-ı Evvel 331 (20 Aralık 1915) tarihli istidasında Alimcan İdris, aslen Sibiryalı olduğunu, Buhara'da tahsilini ikmâl ettikten sonra İstanbul'a gelerek Darülfünun İlahiyat Şubesi'ni bitirmeye muvaffak olduğunu belirttiikten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir:

"...Bundan dört ay mukaddem sırf lütuf ve himmet-i âlileri sayesinde diğer üç arkadaşım ile Avrupa'ya ikmâl-i tahsil için gitmek üzere iken Ağaoğlu Ahmed Beyefendinin delaleti üzerine... Teşkilât-ı Mahsûsa'dan aldığım talimat üzerine arkadaşlarımdan ayrılp Avusturya'daki Müslüman esirleri karargâhına gittim. Ve iki

14. K: 1846, D: 83, F: 1/31-33 (Belirtilen tarihin efrenci olduğu 14.10.31 tarihli "manzur buyruldu" ifadesinin yer aldığı derkenardan kesin olarak anlaşılmaktadır).

15. K: 1846, D: 83, F: 1/37.

buçuk ay mütemadiyen çalışarak vazifemi ifa ettim. Yalnız olduğumdan pek çok müşkilata da maruz kaldım. Çünkü her ne kadar bir arkadaşım Hoca Ali Rıza Efendi var ise de Efendi Tatarca bilmediğinden tahmil-i vazife benim üzerime yüklendi. Ne yapıldıysa ben yaptım. Arkadaşımın işi namaz kıldırmaktan ibaret kaldı. Binaenaleyh tekrar üsera karargâhına gönderilmeyecek olursam İsviçre'ye gidip tahsile devam edebilmem için müsaade-i âlilerini istirham ederim.

*Benim tahsilim Lozan Darülfünunu Felsefe Şubesi. Avusturya'daki üsera meselesi hakkında diğer tafsilat-ı şifahiye her ne zaman lüzum görülürse emr ü ferman."*¹⁶

"Viyana Sefiri"nden "Harbiye Nezaret-i Celilesine" yapılan 7 Kanun-ı Evvel 1915 tarihli açıklama yaşanan sıkıntıların kaynağını açıkça ortaya koymaktadır:

*"İzam buyrulmuş olan Ali Rıza Efendi ile İdris Alimcan Efendi arasında tahaddüs eden fikir ve içtihad ihtilafından dolayı her ikisinin birlikte ifa-yı vazife edebilmesi badema müşkil görüldüğünden ve Ali Rıza Efendinin sıfat-ı âliyesi hasebiyle burada kalması Müşir Devletli Fuad Paşa Hazretlerince arzu edildiğinden İdris Efendiye üçüncü maaşı olan on beş lira ile avdet harcırahına mukabil ayrıca on lira ita ve Dersaadete avdeti tensil olundu. İhtilafat-ı şahsiye ve ilmiyeden başka bir sebebe müstenid olmayan avdet mecburiyetinden dolayı mumaileyh hakkındaki teveccüh-i devletlerinin tağyirden masun kalmasını rica ederim."*¹⁷

Bir yandan Hoca Ali Rıza Efendi ve Alimcan İdris arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkla kendisini gösteren önemli fikir ve yaklaşım farklılığı devam ederken öte yandan esir Müslümanların durumuna ilişkin Alman ve Avusturya makamlarıyla temaslar da devam etmektedir.

16. K: 1846, D: 83, F: 1/48 (Alimcan İdris'in bu yazışmasında verdiği adres: Sirkeci Meşrutiyet Otel).
17. K: 1846, D: 83, F: 1/50. Sözü geçen fikir ve içtihad ihtilafının -Hoca Ali Rıza Tatar olmamakla beraber- Ceditçi-Kadimci çekişmesinin bir yansıması olduğu kanaatindeyiz (Bu çatışma zeminin kökeni ve gelişimi için bakınız: Ahmet Kanlıdere, **Reform Within İslâm, The Tajdid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict?**, İstanbul, 1997). Hoca Ali Rıza'nın Tatarca bilip bilmemesi asıl sorun olmasa gerektir. Çünkü bu durum birlikte çalışabilmelerine kalıcı bir engel oluşturamazdı. Kaldı ki faaliyete konu olan esirler arasında Kafkasyalılar da vardı. Bu nedenle, o dönemde pek tanınmış ve saygın bir kişilik olan Müşir Fuad Paşa'nın "sıfat-ı âliyesi hasebiyle" Ali Rıza Efendinin kalmasını tercih etmesini kendisinin de Kafkasyalı oluşundan çok Alimcan İdris'in algı, yaklaşım ve yaşayış farkına bağlamak daha yerinde olur. II. Dünya Savaşı yıllarında benzer faaliyetlere yine Almanlarla işbirliği hâlinde fakat bu defa daha önemli bir pozisyonda katılan Alimcan İdris'in kişilik formasyonunda dinî etkinin pek fazla olduğu söylenemez (Alimcan İdris'in II. Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri için bakınız: Müstecip Ülküsal, **Kırım Yolunda Bir Ömür**, Ankara, 1999).

Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne 10 Kanun-ı Evvel (23 Aralık) günü gelen ve 13.10.31 (26 Aralık 1915) tarihinde manzur buyrulduğuna dair ibare taşıyan şifreli bir telgrafa göre; Müşir Fuad Paşa tarafından "...Müslüman olarak bin mevcudlu bir taburun melbusen ve mechuzen dört beş gün zarfında yola çıkacağı misüllü şimdilik mevcut olan on dört bin kişinin de ol suretle peyderpey sevk edileceği maruzdur."¹⁸ Fakat bu birkaç gün içinde yola çıkacağı arz edilen taburun Türkiye'ye gelişi ileride değinilecek belgelerden de anlaşılacağı üzere hiç de kolay ya da çabuk olmayacaktır. Ayrıca, anılan yazışmada Fuad Paşa on beş gün daha Viyana ve Berlin'de kalmaları gerektiğinden bahisle refakat memurlarının avdete paraları kalmadığı için bir miktar akçenin havale edilmesi ricasına mecbur kaldığını da belirtmiştir.

Berlin Sefareti'nden (Hakkı Paşa'dan) gelen 26 Kanun-ı Evvel 915 tarihli telgraf Fuad Paşa ve yanındaki heyetin aslı işinin esirler olmamakla birlikte bu konuya ciddiyetle eğildiklerini ve önemli ve çarpıcı görüşler ortaya çıktığını belgelendirmekle dikkat çekmektedir:

"...Hey'et üsera-yı İslâmiyeye telkinat vazifesini dahi ifa ediyor. Erbab-ı hırfet ve san'atın bizde yerleşmesini şumûl ve mahiyet itibariyle cihada iştiraktan daha mühim gördüğümüzden bu hususta gayret ediyorum. (Alman) Harbiye Nazırı ile bilmüzakere gerek cihad için gideceklerin gerek şimdiden yerleşecek erbab-ı hırfet ve san'atın nâil olacakları müsaadâta dair ...bir varaka tanzim olundu. Sureti posta ile takdim ediliyor. Buna emir buyurulan mevada ilaveten buradan cihada gidenlerden gayrısının yani tüccardan tavattun edileceklerin hizmet-i askeriyyeye alınmayacaklarına ve burada teehhül arzusunda bulunanların kendilerince bir gûna masrafi mücib olmayarak teehhül ettirileceklerine dair fıkralar ilave ettim..."¹⁹

Berlin Sefiri Hakkı Paşa Hazretlerine cevaben keşide kılınan 27 Kanun-ı Evvel 915 tarihli tel ile "...şimdilik bilhassa üsera-yı İslâmiyenin Memalik-i Osmaniyyeye muhaceretini temin zımnında sarf-ı mesai buyrulması mercudur."²⁰ denilmesi Türk yönetiminin Hakkı Paşa'nın konuya yaklaşımını yadırgamadığını ve benimsediğini ortaya koyar.

Avusturya'nın İstanbul Ataşemiliterliğinden Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderilen 4 Kanun-ı Sani 915 (4 Ocak 1916) tarihli ve 540 numaralı cevap yazısından anlaşıldığına göre, Müslüman esirlere bir imam gönderilmesi hakkında 1915 yılının Temmuz ayında Avusturya Ataşemiliterliği nezdinde girişimde bulunulmuştur. Ataşemiliter Pomiankowiski tarafından belirtildiğine göre,

"...Rus Müslüman üsera-yı harbiyesi Almanya'da olduğu gibi kısım-ı azimi itibarıyla diğer Rus üserasından tefrik olunarak, bun-

18. K: 1846, D: 120, F: 1/29.

19. K: 1846, D: 120, F: 1/31.

20. K: 1846, D: 120, F: 1/32.

lar 9882 kişidir, iskanlarında Çerkeslerle Tatarların ayrı ayrı barakalarda iskanı dahi nazar-ı itibardan dûr tutulmamıştır.”²¹

Pomiankowski* ayrıca din işlerine de hassasiyet gösterdiklerini belirterek “*Budapeşte’de bulunan Cemiyet-i İslâmiye memur-ı ruhanisi ve ora Dariülfünun muallim muavinlerinden Abdüllatif Efendi*”nin bu işlerle ilgilendiğinden bahsetmiştir. Ancak bu cevap yazısının bu kadar gecikmeyle ulaşması Avusturya makamlarının Türklerin böylesine önemli bir stratejik faaliyetine karşı kayıtsızlığının ya da hoşnutsuzluğunun bir işareti olarak değerlendirilebilir mi? Bu üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. İleride değinilecek olan bazı belgeler de Tatar esirler konusundaki Türk taleplerinin müttefiklerince hemen ve kolaylıkla yerine getirilmiş olmadığını göstermektedir.

Abdürreşid İbrahim 15 Kanun-ı Sani 331 efrenci (15 Ocak 1916) tarihli yazışmasında “*Azizim Ali Bey*” hitabıyla şunları söylemiştir:

“Evvelce arz olunduğu gibi tamamı bir tabur (1002) asker ihzar olunmuş, sevk edilmek üzere dört göz ile intizar olunuyor. Her gün bir hafta sonra denilmekte. Yol da açıldı bakalım. Bunları elbette bir kıslada misafir etmek icab eder. Cihad diyerek gidecekler.”²²

Alimcan İdris’in yeni bir yazışması bu defa Berlin’den gerçekleştirilmiştir. 22 Kanun-ı Sani 916 (22 Ocak 1916) tarihli bu yazışmada, Berlin’e gittiğini ve tesadüfen Abdürreşid İbrahim ile görüştüğünü, O’nun isteğiyle Berlin’de kaldığını belirten Alimcan İdris, gerektiği takdirde “*Eger*”e dönmek için emre amade olduğunu da dile getirmiştir²³.

Abdürreşid İbrahim’in 2 Şubat 1916 tarihli yazışmasında, yakın zamanda gönderilecek mücahitlerin iyi karşılanması ve kendi ailesine tahsis edilmiş olan altı liranın vaktinde gönderilmesinin tekrar tenbih edilmesi dileklerinden sonraki şu sözleri hâlâ yaşanmakta olan bir sıkıntının varlığına işaret etmektedir:

“Hâmil-i varaka efendiler hakkında lâzım olacak muaveneti buyurmanız matlubdur. Vazifelerini ihmal etmemişlerdir. Aleyhlerinde söylenmiş sözlerin isnadattan başka bir şey olmadığı görülmektedir.”²⁴

21. K: 1846, D: 83, F: 1/16 (Bu tarihin efrenci olduğunu ve böylece 4 Ocak 1916 miladî tarihine tesadüf ettiğini düşünüyoruz. Bunun nedeni 1331 değil de 1915 tarihine yer verilmiş olmasıdır. Ancak bu tarihin 17 Ocak 1916 olma ihtimâli de düşünülebilir).

* Pomiankowski’nin basılmış olan anılarında bu konuya ışık tutacak herhangi bir ayrıntıya tesadüf edilmemiştir (Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü, 1914-1918, I. Dünya Savaşı*, Çev. Kemal Turan, İstanbul, 1990).

22. K: 1846, D: 83, F: 1/43.

23. K: 1846, D: 83, F: 1/39 (Bu tarih efrenci olmalıdır).

24. K: 1846, D: 83, F: 1/42.

Buradan ister asker olmak arzusunda ister amele olmak arzusunda gitsinler oraya varduktan sonra yine sizin emrinize tâbi, nerede istihdam ederseniz kabul edilir.”³⁰

Abdürreşid İbrahim’in ısrarla istediği şekilde hiç olmazsa daha önce sevkleri için hazırlık yapılmış olanların getirilmesine çalışıldığına şüphe yoktur. Berlin sefaretine yazılan 11 Nisan 332 (24 Nisan 1916) tarihli şifreden bu yolda sonuç alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır:

“Üsera-yı İslâmiyenin cihada iştiraki hususunda Dersaadet’e celbelerinden sarfınazar edildiğinden bu babda teşebbüsatta bulunulmaması ve Tatar ve Dağıstan ahalisinden olup ...evvelce tasarruf olunan efrad sevk olunacaktır. Celb olunacak efradın sevkleri Almanya Harbiye Nezareti Kısım-ı Siyasîsi müdiriyle kararlaştırılmıştır.”³¹

Bütün bu girişimler sonucunda 1916 yılı Mayıs ayında bir miktar Tatar’ın daha Türkiye’ye sevk edildiği ve bunların Asya taburunda istihdam edilerek Türklerin safında özveriyle savaşa katıldıkları bilinmektedir³². Asya Taburu olarak anılan bu grup evvelce değindiğimiz yazışmalarda, askerî düzende ve tam donanımlı olarak gelecekleri bildirilen fakat bir türlü yola çıkarılmayan kabile olmalıdır.

1916 yılı Mayıs ayı itibarıyla Tatarlardan bin kadar kişi de Türkiye’ye getirilerek Anadolu’nun değişik yerlerinde iskan edilmiş durumda idiler. “Teşkilât-ı Mahsûsa Riyaset-i Âliyesine” 16.3.32 (29 Mayıs 1916) tarihinde “Avusturya ve Almanya’dan Dersaadet’e celb edilip bera-yı iskan Memalik-i Osmaniye’ye sevk edilmiş üsera-yı islâmiyenin ahvalini ve haklarında şimdiye kadar ifa olunan muamelat ve muaveneti yakından tedkik etmek üzere... vuku bulan tefrişat binnetice arz olunur”³³ ifadesinin ardından sunulan rapor şunları içermektedir:

Kayseri livası dahilindeki Müslüman esirler ilk varışlarında bir misafirhaneye ikamet ettirilmişler ve kendilerine gereken yardım sağlanmıştır. Niğde livasına yerleştirilmiş olan Tatarlardan bir kısmı karşılaşılan sorunlardan dolayı “dükkan, hane, bağ, bahçe, tarla mebzul olduğundan” Kayseri’ye naklettirilmişlerdir. Konya vilayeti, Nefs-i Karahisar-ı Sahib ve civar köyleri, Eskişehir sancağı ile Mahmudiye nahiyesi ile havalisi ve Sivrihisar kazası, Ankara vilayeti dahilindeki Haymana kazası ile Ak-

30. K: 1846, D: 83, F: 1/57.

31. K: 1846, D: 83, F: 1/54.

32. Nadir Devlet, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlılar Safında Çarpışan Türk-Tatar Askerleri (Asya Taburu), XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999)’nde 8 Ekim 1999 Cuma günü saat 14.00’de II numaralı salonda sunulan bildiri (Prof. Dr. Abdülkadir Özcan’ın yönettiği bu oturumun sunulan bildiriyle ilgili tartışma kısmında bu satırların yazarı bizzat söz alarak birkaç dakika da olsa bu makalede zikredilen hususlara değinmiştir).

33. K: 1846, D: 83, F: 1/58-64.

dağmadeni, Bilecik, İzmit, Bursa ve civar köyleri ve Orhangazi kazası, Nefs-i Adana, Nefs-i Kozan, Dört Yol... Tatarların iskan edildiği diğer yerlerdendir.

Denetlemelerden sağlanan sonuçlara göre, “Üsera-yı İslâmiyeden Kırım Tatarlarının Memalik-i Osmaniyyeye celb ve cem ve iskanlarında memleketin menfaat göreceğine kanaat hasıl olmuştur”. Ancak Avusturya ve Almanya’dan getirilen üsera-yı İslâmiyeden Şimalî Rusya’dan yani Sibiryaya ve Kazan ve Samara ve Ufa’dan olanların durumu Cenubî Rusya’dan (Kırım*) olanlar gibi değildir: “Şimalî Rusya’dan olan üsera-yı İslâmiyenin sevk olundukları mevakiden ahlaken, dinen makam-ı Hilafete emsali kadar merbutiyet-i kalbiye taşımadıkları, işret ve sair ceraimi işlemekte oldukları...” tespit edilmiştir.

Teşkilât-ı Mahsûsa’dan, Üsera-yı İslâmiyenin teftişine memur binbaşı yukarıdaki raporunun sonunda “Memalik-i Osmaniye’nin tasarruf kabul etmeyecek derecede muhtac olduğu anasının celb ve iskan edilmesi fikir ve kanaatinde” olduğunu belirtmiştir.

Almanya’daki üsera-yı İslâmiye hakkında sunduğu 4 Temmuz 916 tarihli layihada³⁴ Alimcan İdris’in bunlardan iki binini kalpleri sızlayan Müslümanlar olarak belirttikten başkaca diğerlerinin durumuna ilişkin olarak verdiği bilgiler de bu topluluğun Anadolu’da iskan edilmesinde sorunlar yaşanabileceğini teyit eder niteliktedir.

Geri kalan gönüllülerin de getirilmesi için yapılan çalışmalar yine Cermenlerin engellemeleri sonucunda istenilen düzeyde verimli olamamıştır. Bu konuda Harbiye Nezaretinin bilgisi dahilinde Alman makamlarına müracaatlar yapılmış olduğu belgelerle sabittir³⁵.

* Ortaylı’nın belirttiği üzere, bugünkü Türkiye sınırları dışında kalan Türk dünyası ele alındığında; Kırım Osmanlı İmparatorluğu’nun imtiyazlı ve birleşik bir parçası olarak, diğer Türk ülkelerinden daha farklı bir durum arz eder: Kırım Osmanlı asırlarında adeta bir Rumeli ve Anadolu eyaleti gibi yerini almış; Türkiye sadece Kırım Hanlığı’nın yönetiminde değil ve fakat maarifte, hatta günlük yaşayış, mutfak ve adetlerde dahi kendini kuvvetle hissettirmiştir. Esasen Küçük Kaynarca (1768) antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu dışında kalan ve bilahare Rusya tarafından ilhak edilen Kırım; Osmanlı satveti içinde bazı Anadolu vilayetlerinden önce yerini almıştır. Üstelik Rusya’ya ilhak edildikten (1783) sonra da Kırım’ın Türkiye ile iktisadi-kültürel ilişkileri kesilmemiş, İstanbul’da eğitim görmek ve özellikle matbaanın yaygın kullanımından sonra İstanbul’da basılan kitapları getirmek gibi alışkanlıklar da devam etmiştir. Bu bağlamda Gaspıralı İsmail Bey’in İstanbul Türkçesini temel alan *Tercüman* gazetesini çıkarması ve tesadüf ve ne de çok orijinal bir buluştur; yalnızca akıllı ve sağduyulu bir aydının koşullara uyması ve geleneği izlemesidir (İlber Ortaylı, “Türkiye’de Kırımlı Aydınlar”, adı geçen sempozyum, s. 453-457). Bu bağlamda, Kırım’la kültürel bütünleşme esaslı ve sürekli olduğundan aslen orali olanların uyum sorunu yaşamamalarını doğal karşılamak gerekir.

34. K: 1846, D: 83, F: 1/68-69.

35. K: 1846, D: 83, F: 1/70-71.

Küçük partiler hâlinde de olsa bir kısım Tatar daha Türkiye'ye getirilebilmişse de "...memalik-i müstevliyeden pek ziyade mülteci vurud etmekte olup fıkdan-ı vesaitten naşi onların iskan ve işelerine yetişilemezken haricden bu sırada adam celbi muvafık olamayacağından ...memleketçe kendilerinden istifade pek de muhakkak ve memul olmayan..."³⁶ kişilerin getirilmesinden kaçınılması 1916 yazında Dahiliye Nazırı İsmail (Canbulat) tarafından rica olunmuştur. Bu ricaya ve gerekse Cermenlerden kaynaklanan güçlülere rağmen Tatarların celbi hususundaki çalışmalar belgelerin gösterdiği üzere devam ettirilmiştir. Berlin Ataşemiliterliğinden gönderilen bir şifreli telgraftan anlaşıldığına göre, Almanlar üseranın harpte kullanılmasının "*hukuk-ı beyne'l-düvel ahkamına mugayir*"³⁷ olduğunu da öne sürerek tutumlarını açıklamaya çalışmışlardır. Alman makamlarının bu yönde kaygılar ifade etmesinin samimiyetten uzaklığı savaşın genel akışı içindeki faaliyetler bütününden bellidir. Anlaşılan odur ki, Almanlar, Türklerin kendi soydaşlarıyla ilgili olarak -tamamen kendi inisiyatifleriyle- çalışmalar yapmalarını kendi hesapları bakımından desteklenmesi gerekli etkinliklerden saymadıkları gibi onları gücendirmemeye çalışarak türlü bahanelerle kösteklemişlerdir. Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Teşkilât-ı Mahsûsa'ya gönderdiği şu yazı bu konuda şüpheye yer bırakmamaktadır:

*"Biz Tuttuğumuz Alman üserasını bila kayd u şart Almanya'ya veriyoruz ve Almanların bunları ne suretle kullanacaklarını sormuyoruz. Binaenaleyh Almanlar aldıkları Müslüman Tatar üserayı bize göndersinler ve bizim bunları ne yapacağımızı sormasınlar. General Losov'a bu yolda cevap verilmesini rica ederim. Bence bunların depo alaylarına tevzi olunarak bizim orduda istihdamlarında hiçbir mahzur yoktur."*³⁸

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı esnasında gerek Kırım gerek Kazan ve gerekse Sibiryâ Tatarları arasından Rus ordusunda asker olarak istihdam edilip Avusturya-Macaristan ve Almanya cephelerine gönderilen askerlerden tutsak düşenler her iki ülkedeki esir kamplarında tutulurlarken -kendi rızaları doğrultusunda- Türkiye'ye getirilmeleri yolunda teklifler almışlardır. Türk makamlarının bu teklifleri soydaşları tarafından önemli ölçüde kabul görmüştür. Ancak Enver Paşa'nın Tatarlarla ilgili olarak Teşkilât-ı Mahsûsa bağlantılı faaliyetleri, umulan amaca ulaşmak yolunda içtenlikli bir müttefik desteği bulamamıştır. Cermenler müttefik olmalarının gerektirdiği münasebetleri sürdürmelerine rağmen türlü bahanelerle bu gönderme işlemlerini kösteklemişlerdir. Bu durumdan rahatsızlığını bizzat kendi

36. K: 1846, D: 83, F: 1/72.

37. K: 1846, D: 83, F: 1/76-78.

38. K: 1846, D: 83, F: 1/79.

beyanıyla sabit olan Enver Paşa'nın, **Biz tuttuğumuz Alman esirleri kayıtsız şartsız Almanlara veriyoruz. Almanlar da aldıkları Müslüman Tatar esirleri bize göndersinler ve bunları ne yapacağımızı sormasınlar** mealindeki sözleri, Türkleri ve Türklüğü ancak kendi emperyal çıkarları açısından uygun bir kullanım şekli ve alanı bulunduğu ölçüde değerlendirdikleri anlaşılabilir. Cermenler tarafından ağırdan alınarak, gönülsüzce yerine getirilmiş olsa gerektir. Çünkü Almanlar yalnızca kendi çıkarları sağlayacak bir yol izlemişlerdir. Bu bağlamda *Panislamizmi* kendi amaçlarına ulaşmak yolunda değerlendiren Almanlar kendi çıkarlarına yaramadığı sürece Türklerin milliyetçi-Turancı yaklaşımlarına itibar etmemişlerdir.

Abdürreşid İbrahim'in Avrupalılar sahnesinde hiçbir işe basit gözüyle bakmanın caiz olmayacağını belirttiikten sonra Cermenlerin Türkiye'ye karşı sadık olmakla birlikte siyasî çıkarlarından vaz geçmeyeceklerini dile getirerek gösterdiği gerçekçiliğin ardından, **Zata sadakat cereyana mani değildir. Milletlerin düşünceleri hiçbir zaman bugün için olmaz. Elli sene yüz sene sonrası için bugünkü gün bir vasıta**dır demiş olması Türk tarafında olan bitenin farkında olanların varlığına şüphe bırakmaz.

Belgeler ışığında kesin olarak söylenebilecek olan bir husus da Türklerin soydaşları ve dindaşları olarak gördükleri bu esirleri kalıcı olarak yerleştirmeyi iyi niyetle düşünmüş olmalarıdır. Hakkı Paşa tarafından, **Meslek ve sanat erbabının Türkiye'ye yerleşmesinin kapsam ve mahiyet itibarıyla cihada iştiraktan daha önemli olarak görülmesi, cihada gidenlerden gayrisinin askerî hizmete alınmayacaklarına ve Türkiye'de evlenmek isteyenlerin kendilerine hiç bir masraf gerektirmeyecek şekilde evlendirileceklerine ilişkin söz verilmiş olması** kalıcı bir iskan tasarlandığının işareti ve aynı zamanda amaçlananın yalnızca savaşla sınırlı askerî bir kazanım elde etmekten ibaret olmadığını kanıtıdır. Fakat Osmanlı Devleti'nin savaş şartları içinde iyice kötüleşen malî ve iktisadî durumundan kaynaklanan -ve belgelere yansıyan- sıkıntılar Teşkilât-ı Mahsûsa tarafından Türkiye'ye getirtilerek Anadolu'nun muhtelif mahallerine yerleştirilen Tatarların ihtiyaçlarının karşılanmasında da kendisini göstermiştir. Ayrıca getirtilen bu Tatarlardan bir bölümü yeni yerleştikleri çevreye uyum sağlamakta zorluk çekmişlerdir. Çünkü insanların aynı kökten gelmeleri ya da aynı dine mensubiyetleri kadar yaşanan coğrafya ve içinde büyüdükleri sosyo-kültürel çevre de uyum açısından önem taşır. Bu açıdan, uzun zaman Osmanlı coğrafyasının bir parçası olmuş olan Kırım asıllılar ile ilgili önemli bir uyum sorunu gözükmezken, daha uzak coğrafyalardan olanlar bakımından böyle bir sorunun yaşanmış olmasını onların kültürel bütünleşme-toplumsallaşma süreçlerindeki farklılığın doğal bir sonucu olarak karşılamak gerekir.

Alimcan İdris ile ilgili olarak yaşandığı anlaşılabilir ve şikâyet konusu olan fikir ve içtihat ihtilafı ise bu anılan kültürel bütünleşme-toplumsallaşma sürecinin çok ötesinde algı, anlayış ve yaklaşım farklılıklarıyla kendisini gösteren ceditcilik-kadimcilik çatışmasının değişik bir muhitte ve önemli bir stratejik faaliyette bile karşımıza çıkan yansımalarından biridir. Alimcan İdris'in esir kampına yalnızca Tatar olan veya Tatarca'yı iyi bilen iki kişinin daha gönderilmesini istemekle yetinmeyerek bunların aydın düşünceli olması gerektiğini çünkü fazla taassubun esirler arasında Hilafet merkezine karşı pek çok kötü etki yaptığını belirtmesi bu konuda şüpheye yer bırakmamaktadır.